

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 1(091).177.9

Н. О. ШАНІДЗЕ, канд. соціол. наук, доц., НТУ «ХП»

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У статті висвітлені актуальні питання щодо становлення та розвитку пенітенціарної філософії в Україні і світі. Визначається теоретичне підґрунтя та історико-філософська база розвитку пенітенціарної ідеї та її філософське значення для розвитку суспільства та особистості. Особлива увага приділяється філософським вченням про мораль, право, справедливість та злочин, як головним категоріям та поняттям, на яких повинна ґрунтуватися пенітенціарна філософія.

Ключові слова: пенітенціарна філософія, право, мораль, свобода, природні закони.

Вступ. Сьогодні український соціум знаходиться в стані реформування та модернізації практично всіх сфер суспільного життя в руслі демократизації та інтеграції в життя європейського співтовариства. Одну із важливих ланок життя суспільства складає пенітенціарна система, оскільки вона традиційно історично виконує роль перевиховання особистості, виправлення недоліків соціалізації особистості та функціонування різних соціальних інститутів суспільства. Саме тому вимоги перебудови діяльності пенітенціарної системи змушують наукових і практичних працівників переглядати деякі усталені погляди та методологічні положення, що грали роль орієнтиру у виборі напрямів теоретичних досліджень і шляхів вдосконалення практичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно пенітенціарна ідея була об'єктом дослідження здебільшого правової науки. Фундатором вітчизняної пенітенціарної науки слід вважати професора Петербурзького університету І. Я. Фойницького, який визнавав відносну самостійність цієї

© Н. О. Шанідзе, 2015

науки і розглядав її як особливу галузь політико-правових наук, що засновується на практичному досвіді та спрямована на філософсько-позитивне вирішення проблем каральної системи. Саме в цій галузі становлять значний інтерес роботи О. Кістяківського, М. Ф. Владимирського-Буданова, Н. Д. Сергієвського, Н. С. Таганцева, П. І. Ковалевського. Тематика розвитку пенітенціарної системи в Україні і світі набула значного поширення останнім часом, але ці дослідження здебільшого стосуються педагогічних та психологічних аспектів виконання покарання. Серед них варто визначити роботи українських дослідників В. М. Синьова, М. О. Сови, Т. В. Кушнірової, В. Г. Баженова, А. С. Макаренка, Н. Ю. Максимова, В. С. Мєдведева тощо. Що стосується саме філософського аналізу пенітенціарної ідеї, то треба визнати, що фундаментальних досліджень цієї тематики у вітчизняній філософії практично не відбувалося. Найбільш вагомий внесок у розвиток вітчизняної пенітенціарної філософії внесли Г. О. Радов, І. Г. Богатирьов [1, 6]. Пенітенціарна ідея, за висловленням Г. Радова, являє собою філософсько-світоглядну цінність, оскільки утверджує віру в людину, можливості її самосвідомості у виборі етичного та правового ідеалу, висвітлює шляхи перемоги Добра над Злом [1, с. 4].

Мета статті полягає у визначенні філософських основ пенітенціарної ідеї та можливостей її розвитку в сучасній Україні.

Основні результати дослідження. Надзвичайна складність досліджуваного об'єкта, його яскраво виражена специфічність призводять до того, що виправна (пенітенціарна) філософія повинна виробляти свою методологію, в якій положення ряду наук трансформуються таким чином, щоб зуміти виявити специфічні відносини людини з навколишнім світом через призму державного примусу. Методологічна роль філософії у формуванні теорії і практики перевиховання засуджених проявляється як безпосередньо, так і опосередковано, через методологію таких галузей знань, як загальна педагогіка, загальна та соціальна психологія, соціологія та ін.

Термін «пенітенціарний» (пізньолат. *penitentarius*, від лат. *Penitentia* – каяття) – споруда для ув'язнення і виправлення злочинців набув поширення в Європі лише у XVII столітті [2, с. 468]. Саме тоді ідею про доцільність організації пенітенціарних установ висунув Жан Любильйон – монах ордену бенедиктинців. Основними принципами пенітенціарного ув'язнення він визначав: тримання засуджених у келіях із залученням їх до праці; влаштування невеличких садків для перебування в'язнів на свіжому повітрі; виділення спеціальних приміщень для молитов та морально-релігійного виховання в'язнів; харчування скоромною їжею для очищення душі й тіла.

З самого початку свого існування суспільство потребувало правил та норм, без регуляції соціальної діяльності неможливо існування суспільства як такого. Наявність норм, моральних, а згодом і правових, є необхідною скла-

довою життя суспільства та людини. За висловленням І. Фіхте, людина призначена для життя в суспільстві; вона не цілком завершена людина і суперечить сама собі, якщо вона живе ізольовано [1, с. 52]. Але суспільне існування породжує низку проблем, що пов'язані із справедливістю розподілення прав та обов'язків, і як наслідок, небажання деяких представників суспільства виконувати ці правила. Для забезпечення рівноваги такі випадки потрібно припиняти, а ще краще, попереджувати, за для чого взагалі й існує система виконання покарання у самому загальному, спрощеному вигляді.

Теорія суспільного договору, що набула популярності у добу Нового часу, відстоювала позицію необхідності відмови від власної природи для досягнення соціального стану. Відомий автор теорії суспільного договору Т. Гоббс вважав, що люди рівні від природи, але завдяки рівності приходить взаємна недовіра, а із-за недовіри – війна. За відсутністю громадянського стану війна всіх проти всіх. «Ми знаходимо у природі людини три основні причини війни: суперництво, недовіра, бажання слави» [3, с. 227]. Гоббс вводить поняття природного закону, тобто знайдене розумом загальне правило, згідно якого людині заборонено робити те, що згубно для її життя, або позбавляє її засобів для збереження життя та втрачати те, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя [3, с. 228]. Всі неписані закони – природні. Природні закони не потребують ніякої публікації та прокламації, бо вони містяться у визнаному всіма положенні: не роби іншому того, що ти вважав би нерозумним з боку іншого по відношенні до тебе самого. Злочин, на думку Гоббса, є гріх, який полягає у здійсненні (ділом чи словом) того, що заборонено законом, або невиконання того, що закон передбачає. Таким чином, будь-який злочин є гріх, але не будь-який гріх – злочин. Джерелом будь-якого злочину є або брак розуміння, або помилка у міркуванні, або неочікувана сила пристрасті. Брак розуміння є незнанням, помилка у судженнях – помилковим поглядом. Незнання природного закону не може слугувати виправданням ні для кого, незнання громадянського закону – за певними винятками. Його послідовник Ш. Монтеск'є вважав, що між покараннями повинна бути взаємна гармонія, бо краще уникнути більшого злочину, ніж меншого; того, що більше наносить збитків суспільству, ніж того, що менш шкодить йому [3, с. 301].

Як визначав свого часу Конфуцій, якщо керувати народом за допомогою законів та підтримувати порядок за допомогою покарань, народ буде прагнути ухилитися від покарань та не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою добродетності та підтримувати порядок завдяки традиції (ритуалу), народ буде знати сором та він виправиться [3, с. 24]. Взагалі ідея протиставлення покарання та виправлення, як мети пенітенціарної системи є головною філософською ідеєю в цьому сенсі, оскільки охоплює набагато ширшу проблематику джерела моралі – внутрішнього чи зовнішнього для людини. Тут, безумовно, найголовнішим є вчення І.

Канта про мораль та закон. Мораль, за Кантом, засновується на усвідомленні обов'язку, котрий має характер категоричного імперативу. Це означає, що коли наша моральна свідомість наказує нам щось зробити саме так, а не інакше, то ми мусимо виконати цей наказ незалежно від умов: «дій так, щоб ти ніколи не ставився до людей тільки як до засобу, а завжди як до мети», «поводься так, щоб максима твоєї волі, могла б стати принципами загального законодавства». Кант надавав категоричному імперативу універсального характеру, вважав його обов'язковим для всіх членів суспільства. Моральний вчинок, здійснений «...без всякого наміру отримати будь-яку користь для себе», «...незважаючи на величезні випробування або спокуси», стоїть недосяжно вище всіх інших вчинків, в основі яких – власний інтерес [4, с. 248]. На переконання Канта, моральний закон діє тільки тоді, коли він всередині людини, тобто ніяка зовнішня загроза покарання не в змозі гарантувати слідування законам. Єдиний принцип, який повинна застосовувати держава до злочину – це принцип рівності, згідно з яким суд схиляється на користь однієї сторони не більше, ніж на сторону іншої. Тобто «...то зло, яке ти чиниш будь-кому, хто не заслуговує на це, ти чиниш самому собі. Той, хто щось вкрав, робить ненадійною власність всіх, а значить віднімає у себе надійність будь-якої можливої власності; він нічого не здобув і нічого не може здобути, але хоче жити, а це тепер можливо лише якщо його будуть кормити інші. Але оскільки держава не буде робити цього задарма, він повинен представити у її розпорядження свої сили для робіт, які вона визнає потрібними, і таким чином, він на деякий час або пожиттєво (на розсуд влади) потрапляє в стан раба. Якщо ж він вбив – він повинен вмерти» [4, с. 250]. Кант зосереджує увагу на внутрішньому моральному стані людини, але майже не враховує її корисну природу. На відміну від Канта, багато дослідників вбачає саме цей аспект за головний.

Ідея суспільної користі та прозорості лягла в основу пенітенціарної ідеї Дж. Бентама. У найзагальнішому вигляді – це теорія, згідно якої моральна значущість вчинку або поведінки визначається її корисністю. Будь-яке соціальне діяння має в кінцевому підсумку приносити користь (в сенсі, вигоду) як індивіду, що вчинив його, так і суспільству, в якому він здійснює свою діяльність (соціальне благо). Розмірковуючи про «принципи корисності», вчений вважав, що будь-які дії слід заохочувати або засуджувати в залежності від їх тенденції посилювати чи послаблювати користь для окремого індивіда чи групи осіб. Тому всі закони і громадські інститути необхідно оцінювати з точки зору того, наскільки вони сприяють найбільшому щастю найбільшого числа людей. Максимальне досягнення гармонії індивідуальних і суспільних інтересів здійснюється через прозорість і контроль соціальних груп, органів влади та управління та ін. Така організація представляється для Бентама кінцевою метою розвитку людства.

Концепцію Бентама ґрунтовно критикував свого часу М. Фуко. Фуко

звинувачує Бентама в конструюванні дисциплінуючих суспільних практик, що в решті решт формує «карцерний» суспільний устрій. Взагалі Фуко визначив так би мовити переламний момент у ставленні до покарання. У найвідомішій праці «Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы» Фуко доходить висновку, що у першій третині 19 ст. відбувається відмова від публічних покарань та покарання стає поступово скритою частиною карної процедури, з покарання виключено театралізацію страждання, воно переходить з галузі повсякденного сприйняття до сфери абстрактної свідомості. Відбувається послаблення власті над тілом людини, воно слугує тепер лише знаряддям чи посередником, на нього впливають лише задля того, щоб позбавити індивіда свободи, яка вважається його правом, власністю. Таким чином, сучасна система виконання покарання карає скоріше душу, ніж тіло [5, с. 6]. Пенітенціарну ідею Фуко ґрунтує на власному вченні про владу та прив'язує маніпулювання людиною до певного виду організації життєвого простору за допомогою побудови відповідних установ (до яких належать, наприклад тюрма, школа) та дискурсу, завдяки якому може відбуватися влада. Перехід від публічного покарання до ув'язнення у Фуко обумовлений історичним розвитком суспільства, але така форма сьогодні, на його думку вже себе вичерпала. Ув'язнення (ізоляція індивідів, що скоїли злочин) вже не виконує тих соціальних функцій, що декларує пенітенціарна ідея (виправлення, а не покарання; Каяття, а не озлоблення). Ізоляція може бути виправдана тільки задля усунення внутрішньої агресії суспільства, яку в своїй теорії виклав французький вчений-антрополог Р. Жірар, що базується на таких підставах: перша і визначальна функція інституційних форм суспільства – заспокоїти внутрішнє насильство і не дати вибухнути конфліктам, так як насильство являє собою ланцюгову реакцію, наслідки якої дуже швидко стають фатальними. В архаїчних суспільствах, як правило, обмежених, головною загрозою є помста, оскільки тільки вона вважається карою, але всяка кара вимагає нових кар. Тому, щоб уникнути нескінченного, вічного процесу взаємного насилля, древнє суспільство виробляє складну систему ритуалів, головним з яких є обряд жертвоприношення. У сучасному типі соціуму загрозу помсти усуває судова система: не пригнічуючи помсти, вона чітко обмежує її єдиним покаранням, виконання якого покладає на спеціально призначену для цього верховну владу, в результаті чого рішення судових інстанцій завжди виносяться в якості останнього слова помсти. Це – принцип «громадської помсти», за яку вже нікому мстити. Таким чином, загроза ескалації насильства усунена. Найбільша різниця між архаїчною системою покарання і сучасною полягає в тому, що, перша, на відміну від другої, зосереджена не на винному, а на жертві, оскільки від неї виходить головна небезпека насильства; заради безпеки суспільства винного «виводять» з-під будь-яких кар, щоб не впасти в порочне коло помсти.

Взагалі, основи пенітенціарної філософії саме як підсистеми філо-

софського знання лежать у розумінні таких складних філософських категорій як свобода та справедливість. Справедливість у загальному сенсі з точки зору пенітенціарної ідеї – це оптимальність заохочень та покарань, розподілення благ, тягот, поневірянь, прав, обов'язків з точки зору суспільних інтересів, а оскільки суспільні інтереси – загальна частина індивідуальних, то справедливість – те що доцільно для суспільства в цілому. Уявлення індивіда про власні інтереси далеко не завжди співпадають з його природними потребами. Таким чином, несправедливість суспільного порядку одна з причин злочинів та революцій. Несправедливість покарання за злочин може бути проявленням несправедливості громадського порядку або наслідком порушення цього порядку. Пенітенціарна система – необхідна частина державної системи, що бере участь у підтримці деякого соціального порядку в країні за допомогою впливу на його порушників (реальних і потенційних).

На порушення законів частіше йдуть і гірші, і кращі з людей: перші – із зневаги суспільними цінностями, другі – з прагнення захистити ці цінності від держави якщо не через революцію, то хоча б через індивідуальний протест. Кримінальник і революціонер – близькі феномени, іноді взаємно пересічні. Ті й інші – різновид правопорушників. З боку суспільства можливі дві форми (два аспекти) реагування на злочин: 1) покарання злочинця, 2) вжиття заходів до виправлення злочинця. Покарання – це нанесення шкоди злочинцю, виправлення це зміна його особистості в кращу (з точки зору держави) сторону. Насправді, ще І. Фойницький свого часу визначав, що засоби державної протидії злочинам повинні бути направлені не стільки на окрему особистість, яка скоїла злочинний акт, скільки на загальні умови, що зробили його необхідним чи можливим. Звідси впливає ціла система загальних за своєю природою та напрямком дії заходів, що мають завданням ослабити чи взагалі паралізувати силу умов, створюючих злочин, і, навпаки, підтримати та розвинути вплив іншого виду, сприятливого суспільству, що затримує злочинний спосіб діяльності [1, с. 59].

Висновки. Сучасна пенітенціарна ідея має багате філософське підґрунтя, в статті використано лише декілька з багатоманітного списку теорій та вчень, що супроводжували розвиток суспільства на різних його етапах. Безумовно сьогодні, коли суспільство переживає черговий етап трансформації, пенітенціарна ідея потребує філософського переосмислення, оскільки сама пенітенціарна система не виконує тих соціальних функцій, що на неї покладено. Замість виправлення та каяття така система породжує порочне коло повернення до злочину, розірвати яке можливо тільки перетворенням всієї суспільної системи. Здається, що переосмислення в цьому сенсі вчень І. Канта, М. Фуко, І. Фойницького та інших може стати у нагоді та надати поштовх у побудові нової пенітенціарної ідеї, відповідної сучасним реаліям.

Список літератури: 1. Радов Г. О. Пенітенціарна ідея: Думки на тему / Г. О. Радов. — К. : МП «Леся», 1997. — 288 с. 2. Пенітенціарій / Р. А. Калюжний, І. І. Резник // Юридична енциклопедія. — Т. 4. — К. : Укр. енцикл., 2002. — С. 468–469. 3. Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. / авт.-уклад. Г. Г. Демиденко. — Х. : Право, 2011. — 958 с. 4. Кант І. Основы метафизики нравственности : собр. соч. в 6 т. / И. Кант. — М. : Просвещение, 1965. — Т. 4. — 320 с. 5. Фуко М. Надзирать и наказывать. Перевод с фр. В. Наумова / М. Фуко. - М. : Ad Marginem, 1999. — 479 с. 6. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука : монографія / І. Г. Богатирьов. — Х. : Харків юридичний, 2008. — С. 190–191.

Bibliography (transliterated): 1. Radov, H. O. *Penitentsiarna ideya: Dumky na temu*. Kyiv : MP Lesya, 1997. Print. 2. Kalyuzhnyy, R. A. and I. I. Rezyuk. "Penitentsiariy." *Yurydychna entsyklopediya*. Vol. 4. Kyiv: Ukr. entsykl., 2002. 468–469. Print. 3. *Istoriya vchen' pro pravo i derzhavu : khrestomatiya dlya yuryd. vyshch. navch. zakl.* Ed. H. H. Demydenko. Kharkiv: Pravo, 2011. Print. 4. Kant, I. *Osnovy metafiziki npravstvennosti : sobr. soch.* 6 vols. Moscow : Prosveshhenie, 1965. Vol. 4. Print. 5. Fuko, M. *Nadzirat' i nakazyvat'*. Moscow : Ad Marginem, 1999. Print. 6. Bohatyr'ov, I. H. *Ukrayins'ka penitentsiarna nauka : monohrafiya*. Kharkiv : Kharkiv yurydychnyy, 2008. 190–191. Print.

Надійшла (received) 05.01.2015.

УДК130.2:53

Я. В. ТАРАРОЕВ, д-р филос. наук, проф., НТУ «ХПИ»

ФИЗИКА КАК ЭЛЕМЕНТ КУЛЬТУРЫ

Основная задача данной работы – в общих чертах показать (на примере физики) процесс взаимодействия естественнонаучного знания, с развитием культуры в целом и доказать тезис, что естественнонаучное знание, несмотря на то, что объектом его изучения является природа, само выступает элементом человеческой культуры в самом широком смысле этого понятия.

Ключевые слова: культура, символ, неолитическая революция, городская революция, индустриальная революция, физика, эмпирическое, теоретическое, научно-технический прогресс.

Введение. В современном массовом сознании, и не только массовом, но даже и среди специалистов достаточно распространено мнение о том, что естественнонаучное знание и знание гуманитарное в широком смысле, которое включает в себя и научное гуманитарное знание, «лежат» в «разных плоскостях» человеческой деятельности и до некоторой степени выступают «антагонистами» друг другу. Естественники справедливо указывают на тот факт, что всякое гуманитарное знание (и даже в научной форме) с неизбежностью содержит в себе в явном виде некоторую идеологическую состав-

© Я. В. Тарароев, 2015